

З глибин пам'яті (зі спогадів В. М. Вальдмана)

Василь Мусійович Вальдман народився 7 травня 1930 р. в селі Стадники, Острозького р-ну. Після закінчення війни навчався в Здолбунівському залізничному училищі. В 1948 р. закінчив Оженинську семирічну школу і вже першого вересня вступив до Рівненського торгово-кооперативного училища, після закінчення якого дістав призначення на роботу в Острозьку райспоживспілку. Працював на посаді старшого бухгалтера в Оженинському споживчому товаристві. Одружився в 1952 р. Протягом 1953-1955 рр. перебував на військовій службі в м. Славути Хмельницької області.

В січні 1956 р. разом з сім'єю переїздить на постійне місце проживання в м. Острог. В подальшому працював директором райзаготконтори, головою правління Острозької райспоживспілки. В цей період заочно навчається в Рівненському торгово-кооперативному технікумі бухгалтерського відділення. В 1964 р. успішно закінчує навчання і в наступному році був призначений директором Острозького плодоконсервного заводу. Двадцять п'ять років невтомно трудився на підприємстві, продукцію якого не тільки знали в Радянському Союзі, але і в багатьох країнах світу. Як директор підприємства нагороджений двома бронзовими і срібною медалями та високими урядовими нагородами – орденами: «Знак Пошани», «Дружби Народів», «Жовтневої Революції» та медалями: «100-річчя народження Леніна», «Ветеран праці». Нині проживає в м. Острозі зі своєю дружиною Вальдман Євгенією Іванівною. Мають двоє синів і троє внуків.

Запис спогадів Василя Мусійовича Вальдмана

Станом на 22 червня 1941 р. наша сім'я складалась з восьми чоловік. Ми були постійними жителями села Стадники. Проживали там ще від прадіда Шами ще до Першої світової війни. Мій дідусь, Авраам, був головою сім'ї. Він займався комерцією. Закупляв у селян худобу. Із міста Острога у село приїздив спеціальний різник-шохет, який різав худобу по єврейській традиції. Кошерне м'ясо продавали єврейським сім'ям сусідніх сіл, а не кошерне – сільським жителям.

Мій батько Мойсей і мама Цивля займались сільським господарством. Землю брали в оренду у поміщиці нашого села пані Могильницької. У нашому господарстві, де трудилась вся наша родина, були коні, худоба, птиця, а також різний сільськогосподарський реманент.

22 червня 1941р. розпочалася війна Німеччини проти Радянського Союзу...

Невдовзі прийшли фашистські окупанти і почали наводити «свої порядки». Біда прийшла і в нашу сім'ю. Вже в першій декаді липня 1941 р. нас і ще дві сім'ї Вальдманів, які теж проживали в селі Стадники, фашисти насильно вивезли до міста Острога. Німецька влада оголосила, що всі жиди будуть жити в спеціально відведених місцях, тобто окремих вулицях, пізніше названих «гетто».

Нашу сім'ю поселила в своєму будинку родина Рондель, яка складалася з п'яти осіб. Нам виділили дві невеличкі кімнатки. І вже з цього часу почалось наше страшне, принизливе, жахливе, якщо можна так сказати, життя.

На початку серпня 1941 р. в місто прибуло багато автомашин із есесівцями, які посилено охороняли вулиці і дороги. Вдосвіта 4-го серпня гестапівці і їх посібники насильно виганяли з домівок всіх жителів єврейської національності, навіть старих, малих, хворих, немічних. Тих, хто не міг стояти на ногах, родичі змушені нести на руках, на ношах, підтримувати під руки.

Колону формували з крайньої околиці міста. По мірі її просування до неї приєднували усе нових людей. Цю величезну колону, чисельністю до 12 тис. чоловік, гнали в напрямку Нового містечка в урочище Красностав, що знаходиться на відстані трьох кілометрів від міста. Її охороняли із двох сторін озброєні есесівці з собаками. Ще дорогою німецькі бузувіри знущались над людьми. Били залізними прутами особливо чоловіків, які носили бороди. Повсюди неслася брудна лайка. Усіх пригнали на таку місцевість, де був один пісок, навіть кущика не росло. День був сонячний, безхмарний, була велика спека. Фашисти наказали усім сісти. Люди плакали, хворим ставало все важче, вони впадали в безтямний стан, діти плакали, просили їсти та пити. Від цього жаху люди здіймали до неба руки і просили у Бога порятунку, а сонце пекло...

Всі зрозуміли що їх jede смерть, яку готують фашисти-людоїди. Я і зараз ніби чую плач моєї двоюрідної сестрички Шушанки, якій було десь біля трьох років. Пам'ятаю, як вона просила: «Пити, пити,пити...». Вся наша сім'я була разом, окрім батька Мойсея.

Коли нас есесівці виганяли з осель, його не було вдома. Батько намагався втекти, але коли перебігав вулицю, фашисти побачили його, відкрили

стрілянину і вбили в садку. Ми про це довідалися пізніше. В Острозі було багато українців, поляків, які знали нашу родину і особисто батька. Як він загинув, бачив Масловський (імені його не пам'ятаю). До речі, його родичі, також Масловські, проживали на хуторі нашого села Стадники.

Прошло трохи часу, пан Масловський розшукав мою маму і розказав їй про трагедію, очевидцем якої він був. Мама просила його повідомити про цю подію в Стадники, нашим сусідам і друзям з українських родин, щоб вони організувались та приїхали до Острога, забрали тіло батька і поховали на єврейському кладовищі. Так все і сталося. Приїхали Микола Кожушко, Василь Музичук, Ананій Шостак, пан Масловський і зробили все так, як просила мама. Поховали батька на єврейському кладовищі, а з його кишені забрали паспорт, відокремили фотографію і вже потім передали мамі. Якби не ця збережена фотографія, то я ніколи б не мав змоги показати своїй дружині, дітям, онукам як виглядав мій батько. Саме такі добрі співчутливі люди жили в нашому селі.

Тепер повернувся знову до подій у Новому містечку в урочище Красностав, де під пекучим сонцем, без їжі і води зникали люди, чекаючи вирішення своєї подальшої долі. Вже після обіду під їхала вантажна машина, на кузов піднявся есесівець і двоє у цивільному – перекладачі української і польської мов. Дали наказ усім підвестись на ноги і стояти. З першої колони вони почали набирати другу. Відбирали особливо чоловіків старших за віком, тих, хто носив бороду, хворих, інвалідів – всього близько трьох тисяч чоловік єврейської національності. Коли наша колона верталась до міста, ми чули кулеметну тріскотню і розуміли, що ті, кого відбирали, вже ніколи не повернуться додому. А що чекає нас завтра? У той день не повернувся мій дідусь Авраам, батько і два його брати – Меєр і Пейся, вони були інвалідами.

Ями-траншеї були готові заздалегідь. Німецька влада набирала чоловіків з українських, польських родин і казала, що війна продовжується, і треба підготувати траншеї та окопи для проведення військових операцій. І на такі роботи їх теж вели під конвоєм.

Єврейське населення поверталось у місто і знову мусило розмішуватись у тих будинках, на тих вулицях, які були відведені під єврейські райони (квартали), так зване єврейське гетто. До міста повернувся моя бабуся Бася, мама Цивля, я і мій менший брат Герш. Майно в кварталах було пограбовано. На території гетто знаходилась велика центральна синагога і прилеглі до неї вулиці, всі будинки були одноповерхові. Найбільша вулиця називалась Вельбівська. Синагога також була пограбована, і молитись там було заборонено. У кожен будинок заселяли по п'ять, шість сімей. Користувались водою тільки з криниці. Харчів не вистачало, води

було обмаль, каналізація відсутня. З кожним днем стан в гетто ставав все більш антисанітарійним. Виходити за його межі заборонялося.

А фашисти знову готували криваві розправи над євреями. З 23 по 25 вересня 1941 р. в селі Нетішин Хмельницької області, яка межує з Острозьким районом, було розстріляно біля 2500 чоловік, в основному молодих людей, яких доставляли на автомашинах. Німецька комендатура разом з начальником поліції Ткаченком дала так зване «завдання» для Юдради виділити молодих людей розвантажувати вагони із продуктами харчування, які прибули на залізничну станцію Кривин. Запевняли, що за роботу заплатять продуктами. Люди лишали малолітніх дітей на сусідів, знайомих, родичів, аби вони їх погляділи, сподіваючись, при поверненні, обов'язково розрахуватися заробленими продуктами.

Три дні фашисти возили людей, проте їм було все мало і мало. Цих обманутих довозили тільки до села Нетішин і там, в ліску, недалеко від дороги, розстрілювали. Порожні вантажівки знову і знову повертались за поповненням. Тепер на цьому місці пам'ятник. Споруджено його в 1998 р., за кошти «Ізраїльського земляцтва, вихідців з міста Острога».

30-31 жовтня 1941 р. була проведена велика каральна акція вже в урочищі Красностав, що на Новому містечку. Було розстріляно біля 2500 чоловік, приблизно за півтора кілометра від місця першої страти людей єврейської національності.

На кінець цього року в гетто залишилось близько трьох тисяч чоловік. На той час його ізолювали від міста колючим дротом. Було дві брами для заїзду та виїзду транспорту. Гетто охороняли поліцаї під контролем німецької жандармерії. Єврейське керівництво очолювала жінка – Кука Давидович. При Юдраді були охоронці з євреїв, які стежили за порядком. Вони дуже допомагали жителям гетто. Деяким євреям вдавалось втекти. Одні переховувались, інші пішли в партизани загонів командира Одухи, що діяли в межах Славутського, Шепетівського та Ізяславського районів. Потрапили в партизани і наші родичі Арон Вальдман, Соня Вальдман, знайомий Йосип Галицький, який нині проживає в Ізраїлі і є головою товариства «Ізраїльського земляцтва, вихідців із міста Острога».

В Острозькому гетто моя мама, бабця Бася, брат і я були десять місяців. Голод, холод, приниження і знущання від фашистів терпіли кожного дня, щодень людям ставало все гірше та нестерпніше. Можливо, ми б і не вижили в тих умовах, якби на допомогу не прийшли наші односельчани, знайомі острожани із українських і польських сімей. Вони докладали зусиль хоч інколи передати харчі.

В перших числах травня 1942 р., з допомогою наших сусідів, стадничан Музичука Василя та Ничипорук Улити, вдалося вивезти до села баб-

цю Басю і братика Герша. Моя мама не мала змоги втекти, оскільки вона була швеєю в майстерні гетто. На той час було замовлення на пошиття спецодягу, тому вона мусила там бути, її відсутність спричинило б великий скандал. По закінченню того замовлення і щасливій випадковості в перших числах червня 1942 р. нам з мамою теж вдалося втекти, ще забрати з собою дівчинку Лізу із сім'ї Рондель. Її батько, мати, два брати близнюки були розстріляні фашистами, і вона залишилась сиротою.

Ми були щасливі, що втекли з гетто, не знаючи про те, скільки випробувань нас чекає попереду. Добирались до свого села ночами. Тримались подалі від дороги, йшли вздовж річки Горинь. Знали, що вона заведе нас у рідне село. Мама знала, вірила, що нас приймуть, дадуть притулок наші односельчани, не відмовлять, обігріють, нагодують.

Так і було. Маму, мене і братика прийняла під свою опіку сім'я Павлюк Мотрі. У нашій хаті оселилась бабуся Бася. Вона нікуди не пішла зі своєї хати, бо мала хворі ноги. Лізочку Рондель прийняла до себе бездітна сім'я Поліщука Гната Мироновича. Всю німецьку окупацію вони її перховували. Жила вона у них як донька, виросла, вийшла заміж. Поліщуки давно померли. Зараз Ліза – громадянка Ізраїлю, живе в місті Хайфа. Наші сім'ї – як близькі родичі, ми переписуємось, телефонуємо. Єрусалимським інститутом Яд Вашем Поліщуку Г. М. присвоєно високе звання Праведник народів світу посмертно.

Кожного ранку ми приходили в свою хату на сніданок, який готувала бабуся Бася, після чого всі ходили до когось працювати в поле, подалі від злого ока. Я пас худобу на лузі, далеко від села в лісі, няньчив дітей у наших сусідів-приятелів.

В липні 1942 р. за домовленістю з мамою мене забрала до себе сім'я Масловських. В родині було п'ять чоловік: мама Розалія та її сестра, двоє синів – Олесь і Бронек років 28-30, сестра Юлія. Господарство їхнє було у лісі на галявині, приблизно за три кілометри від села, за річкою Горинь. Вони були друзями моїх батьків. У них я пас худобу: дві корови, телицю, двоє коней. Був щасливий, що маю притулок, їжу, і мене ніхто не бачить, і я не ховаюсь. Моє щастя було недовгим – близько місяця. Прийшла тривога і в цю польську сім'ю. Брати і сестра перестали ночувати у себе вдома, боялись бандитів. У хаті залишалися тільки мама та її сестра. Мені також порадили там не ночувати. Сказали, щоб взяв човна і перепливав на острів, який був серед річки. Я так і робив. Брав із собою мішечок соломи чи сіна, на якому спав, і якесь ряденце, щоб вкритися. Мені було самому там дуже страшно, я ж був ще малий...

Не пройшло багато часу, як сталась ця страшна трагедія у сім'ї Масловських. В той день я пас худобу в лісі. Як завжди, перед обідом прийшла їхня тітка допомогти гнати корів на обідню діжку і самим пообідати. Си-

дячи на коні, я виганяв худобу на дорогу, яка вела до садиби господарів. Саме в цей час йшов назустріч молодий хлопець. Впізнати його було неважко, це був стадничанин Ярмолюк Іван Тихонович. Він буквально стягнув мене із коня і сказав: «Тікай, куди очі бачать, бо сім'я Масловських «пов'язана». Це чула і їхня тітка, яка мені допомагала. Я покинув худобу і через кущі, лісом добіг до Горині. Не роздягаючись, переплив річку і, мокрий прибіг у село до сім'ї Павлюків, де була моя мама. Всю сім'ю Масловських зв'язали і потопили, а вже наступного дня по річці біля млина пливли людські тіла. Залишилась живою тільки тітка, якій вдалося втекти.

У вересні 1942 р. почалася повна ліквідація людей єврейської національності. І знову біда не оминула нашу родину...

21 жовтня близько десятої ранку в село Стадники приїхали поліцаї і затитували, де живуть жиди. Односельчанка Бондар Мелашка прибігла до нас у хату і повідомила про біду. Потрібно було швиденько втікати. Я і братик Герш, якому було десять років, вибігли з хати через город, на сусідню вулицю, що пролягала вздовж річки Горинь. Поліцаї нас побачили і побігли за нами, стріляючи на ходу. Менший за віком на два роки Герш відставав від мене. Його поранили, наздогнали і застрелили, ще й здерли з ніг чобітки. Я встиг добігти до крутого берега річки і пірнув у майже льодяну воду. На щастя берег під самою кручею був зарослий кущами та лозами. Під кущами я і виринув. Все тіло знаходилося у воді, лише голова була на поверхні. Поліцаї шукали мене, але так і не помітили. Берег був глинистий, і мутна вода змивала сліди за течією річки. Певне, поліцаї вирішили, що мене поранили, і я втопився. Вони стояли на високому березі, просто над моєю головою, і розмовляли. А я весь час знаходився у воді під кущем. Скільки часу минуло, не міг визначити, але відчув, що тіло заніміло і я не можу рухити пальцями ніг і рук. Зрозумів, що далі в цій воді бути неможливо, і почав помаленьку попід берегом рухатись за течією води. Добрався до такого місця, де берег пологий, щоб мати змогу викрабкатися. Вже був недалеко від заповітного місця, як на моє щастя, в цей час прийшла жінка прати білизну. Це була Мотря Фурманюк. Побачивши мене, зрозуміла, в чому справа, і побігла кликати на допомогу свого чоловіка Євдокима. Разом вони взяли мене попід руки і потягнули до свого дому, бо йти сам вже не міг. Їхня хата знаходилась близько річки. Надали термінову допомогу: стягли мокру одягину, переодягли в свою суху і заховали в хліві у сіні. Коли пересвідчилися, що поліцаї завершили свою криваву справу і поїхали геть із села, забрали мене в хату, де вже була натоплена піч. Нагодували, напоїли гарячим малиновим чаєм, тіло розтерли горілкою і помістили на теплу пічку. Це ж були прості, сільські малограмотні люди, але великої душевності і сердечності. Вранці мене розшукала і забрала мама, дякувала їм, що хоча б один син лишився живим.

Євдокима і Марії Фурманюків вже давно немає, але я завжди згадую їх з вдячністю за розумінням мого стану, за співчуття. Ризикуючи своїм життям, вони рятували моє. Царство їм небесне і земля хай буде їм пухом, і моя вічна вдячність.

У той злочасний день поліцаї забрали із хати бабцю Басю, двоюрідну сестру Шушанку і брата мого діда Абу. Їх трьох повели за село до глибокого глиняника. Бабця несла на руках Шушанку, ледве переставляючи хворі ноги, дід Абу шкутильгав – боліла нога. Завели до глиняника, наказали повернутись спиною, але бабця, дивлячись їм у вічі, сказала: «Стріляйте!» Це чули стадницькі пастухи, які неподалік пасли худобу. Після цієї трагедії ми з мамою в свою хату вже не повертались: було небезпечно.

Нас знову приютила сім'я Мотрі Павлюк та її сина Івана. Хата в них була дуже маленька, стара, жили бідно. Схованкою для нас була комора, хлів, горище – залежно від погоди і обставин.

Зима сорок другого почалась рано і з сильними морозами. В Павлюків не було умов і можливості для нашого подальшого перебування там. Прийняла у свою хату нас сім'я Тарасових. Зима була суворою і ми ховались у хаті, розмістились в кухні, яка була невелика за розмірами, але з окремим входом. Там була селянська піч. Між піччю і стіною стояла широка лавка, завішана ширмочкою – ця схованка служила нам вдень і вночі.

У наше село часто заїжджали фашистські солдати, щоб поповнити свої запаси провізії: кури, яйця, масло. У такі дні ми ховались у льосі, на горищі, у хліві, літом у клуні, що була за садом, а також у малиннику. Сама господиня була дуже хвора, і тому за нами доглядала дочка Софія. Зазвичай три рази на день вона приносила нам їжу, яку ставила у відро і робила вигляд, що займається роботою по господарству. У сім'ї Тарасових ми теж допомагали, чим могли. Невдовзі господиня померла. Ця сім'я переховувала нас до часу звільнення Рівнещини від фашистських загарбників (лютого 1944 р.).

Минуло багато років від того страшного незабутнього часу. У 1993 р. я отримав лист із Ізраїлю від Єрусалимського музею Яд Вашем, у якому повідомлялось, що у них є дані про те, що у роки фашистської окупації я і моя мама Цивля були врятовані українцями, і також просили описати події того часу, що я і зробив.

10 серпня 1997 р. відбулось засідання спеціальної комісії музею Яд Вашем у Єрусалимі, рішенням якої було присвоєно високе звання Праведника народів світу з врученням медалей та дипломів таким людям:

1. Тарасовій-Ніколайчук Софії.
2. Фурманюку Євдокиму і Марії – посмертно.
3. Павлюк Мотрі і її сину Івану – посмертно.
4. Тарасову Семену – посмертно.

Острог в роки окупації

Червень 1941 року був спекотним і неспокійним. Наше невелике місто не мало достатньої інформації про міжнародні події, але в людях була якась невпевненість, тривога.

22 червня почули в повітрі могутній рокіт, але ніхто не здогадався, що це німецьки літаки летять бомбити Київ та інші міста. Була неділя. Острожани займались своїми справами, а в 12 годин дня з гучномовця дізнались про початок війни. Ніхто не уявляв, який страшний зміст має це слово і що нас чекає в найближчі 2,5 роки. Мені було 15 років. 20-го ввечері на вулицях Острога з'явилася німецька розвідка на мотоциклах. В цей день і напередодні деякі працівники міськради, райради, міліції, попередньо спаливши документацію, втікали на схід у напрямку Ізяслава і Шепетівки в надії сісти там на потяг. З ними були і євреї, в основному чоловіки молодого і середнього віку. Після війни, хто вижив, повернулися. Бої за Острог тривали тиждень. Великий бій був на лузі перед с. Слобідкою, де загинуло багато червоноармійців, які обороняли старий радянсько-польський кордон. Нове Місто опинилося в центрі боїв, між двох вогнів. Люди ховалися від осколків в льохах, в церкві. Постраждав центр міста – ринок, початок вулиць Татарської і Вельбівської.

3 липня почалося нове життя.

30 червня 1941 року у Львові відбулися Українські Національні Збори, які проголосили створення Української держави. Було сформоване Українське державне правління на чолі з Ярославом Стецьком. Ця радісна подія знайшла своє відображення і в Острозі. Відбувся похід молоді в національних костюмах і освячення українських просторів в Богоявленському соборі. Молебень на українській мові відслужив священник о. Михайло Рихлицький. Але радість тривала лічені дні. Ще в липні німці заборонили діяльність уряду і заарештували Ярослава Течека і Степана Бандеру.

В місті з'явилися нові установи: жандармерія, українська поліція, крайсландвірт, міська і районна управи.

В приміщенні, де тепер статут управління, розмістилася канцелярія крайсландвірта. Його завданням було забезпечення армії зерном, м'ясом, молочними продуктами. Господарчий відділ районної управи доводив до сільських старост завдання, і якщо в 1941 році великих проблем з їх виконанням не було, то в 1942-1943 роках сільгосппродукцію доводилося добувати з допомогою карателів, тобто добувати зі зброєю силоміць і за кару палити села. В ці роки ввечері можна було бачити часом до десяти пожеж.

Українську поліцію очолював спочатку Мевша, а потім Ткаченко. Міським головою в перші місяці був відомий в Острозі археолог, директор музею Йосип Новицький, але він був людиною науки і хоч знав німецьку мову, не задовольняв німців, бо не дуже спішив виконувати їх розпорядження. Його замінили відомим і дуже шанованим в місті вчителем географії Василем Григоровичем, а останнім головою був Микита Шумбарський. Районну управу весь час очолював Мотренко, його замісником був вчитель-латинист польської гімназії Йоакімович, головним бухгалтером Запольський, начальником господарського відділу Ю. Бабиць, фінансового – А. Поліщук. Було ще «Arbeitbiuro», – відділ, який працюючим видавав робочі картки і вербував робочу силу для роботи в Німеччині. Його очільник – Білошпицький. Невеликим відділенням банку керував Кремінський. 15 березня 1942 року в віці 15 років 9 місяців рахівником фінансового відділу стала я. Це було необхідно, оскільки давало можливість одержати робочу картку і мати звільнення від вивозу в Німеччину, а йому підлягала молодь з 16 років.

Першими розпорядженнями німців були здати велосипеди, радіоприймачі, радянські гроші, встановлення комендантського часу, наказ євреям носити пов'язки (білу з голубою шестикутною зіркою) і здати золото та коштовності. Остання акція відбувалася в приміщенні фондів музею, а гроші приймали в приміщенні теперішнього залу міської ради. Моя тітка – бухгалтер, була рахівником і розповідала, як окремо пакували червінці, і яке це було відчуття – знаходитися серед мішків з грішми, які перетворилися в непотрібні папірці.

Для мене найстрашнішими днями окупації були:

– 4 серпня – день першого єврейського розстрілу, який відбувся на Новому Місті. Цей день записав покійний доктор Шпізель з розповідей очевидця Олексія Мулевича, який все бачив, сховавшись на вишці з сіном. Пізніше було ще 2 розстріли: на Новому Містечку і між селами Солов'є і Нетішин. Окупаційна влада показала своє лице: євреїв в могилу, українську молодь на рабську працю в Німеччину, противників – в канцтабори; – осінню 1941 року через місто проходили великі колони військовополонених. Це була жахлива картина. Голодні, хворі, без теплої одежі. Якщо зробив крок в сторону, щоб підняти мерзлий цукровий буряк або кусок хліба – стріляли, кололи штиком. В Острозі за казармами був табір військовополонених, після якого залишилися Братські могили;

– одним з найстрашніших днів окупації була страта через повішення партизанів. Відбулася вона на вулиці біля теперішнього ринку. Німці заходили в будинки, виганяли людей, гнали на місце страти і заставляли дивитися. Була серед них і я;

– призивні комісії, вручення повідомлень про вивіз на роботу в Німеччину. Спочатку дехто їхав навіть добровільно. Пізніше переховувалися в лісі, в партизанських загонах, у родичів в іншій місцевості;

– облави з собаками, коли ловили людей на вулицях, при виході з кіно-театру (а він був в приміщеннях, де тепер знаходиться абонемент бібліотеки академії).

Коли населення побачило, як хазайнують нові господарі, в 1942 році почали створюватися партизанські загони.

В районі сіл Дорогощі-Славути діяв загон радянських партизанів, на території нашого району – українська партизанка, так звані бандерівці, в місті – польські загони, які знаходилися на території теперішньої академії.

А ще різня. Сьогодні поляки знищили і спалили будинок української родини, завтра українці зробили те ж саме з двома польськими. З кожним місяцем партизанські загони активізувалися, а окупаційний терор збільшувався.

У вересні 1943 року людей косила дизентерія. Ліків не було. Спасалися настоєм кінського щавелю і яблуками. Від цієї хвороби в жовтні 1943 року померла моя бабуся.

Окупація закінчилася для Острога 8 січня 1944 року. Радянські війська з'явилися на вулицях міста 27 січня, тобто три тижні в місті влади не було. Це також був страшний період. Хто обороняв, хто грабив, хто палив вночі будинки. Так були спалені будинки в центрі міста в т. ч. приміщення Будинку культури. Боїв за місто не було.

Описане мною відноситься до офіційного життя, а потрібно було їсти, вдягатися, чимось опалювати приміщення, освітлювати будинок, виховувати дітей, оброляти городи.

Уявіть собі життя без грошей (за окупаційні марки нічого купити не можна було), без магазинів, без аптек. Перші місяці видавали на картки хліб і ячну крупу, але це було десь місяців три. Всі продукти можна було вимінювати на ринку у селян на промислові товари. Потрібно відмітити, що люди тоді були добрими, допомагали один одному. Так, наприклад, нам два з половиною роки носила безкоштовно молоко Марія Нестерська, яка жила під лісом і мала дві корови. Овочі мали з власного городу, тримали курей, знайомий мельник Межиріцького млина часом обмінював щось на муку, з цукрових буряків варили меляс – виходило вариво, подібне до меду. Знайомий єврей приніс трохи залізних виробів (він мав магазин), і мама на ринку міняла напиліники, замки, ножі на сіль та сало. Хліб був з ячменю, в ньому було багато висівок. В більшості варили суп з ячмінною крупою і квасолею.

Що стосується одяжі – доношували все, що було. Щось перешивали.

В місті було багато кравців. У шевців збереглося трішки шкіри, а ось з панчохами була біда. Влітку всі ходили в дерев'яних босоніжках. Їх виготовляли столярі. Тримали кроликів ангорів, з шерсті яких в'язали хустки, шапки. Ще були старші жінки, які мали прясти як на верстаті, так і на коловоротку. Мило варили з кісток, які брали на бійні, і каустичної соди. Його запах був дуже неприємний. Голову мили водою, настояною на золі. Опалювали приміщення дровами. Їх було обмаль, тому найчастіше палили в металевій пічці. Горіла одна керосинова лампа.

Працівникам Управи видавали пайок. Ось наприклад, в червні 1943 року: 1 кг чорної солі, 1 кусок мила, 1 коробку сірників, 1 книжечку паперу для куріння. Це коштувало 17 крб. Часом давали ще синьку, пудру, канцелярські скріпки.

Ліками була природа. Медичних закладів не було. У вересні 1941 року відкрили школи (початкові), а наказом гебітскомісара у Рівному 16 грудня 1941 року їх закрили. Джерелом інформації були маленькі радіоприймачі, які сміливі люди не здали німцям. Новини слухали вночі, і якщо мав такого знайомого, і він довіряв, то якусь інформацію одержував. Книги читали з домашніх бібліотек знайомих.

Потрібно відмітити, що в той страшний час в місті працював український театр, де режисером був великий любитель української драматургії Юхим Зайончківський, який мав багато однодумців-акторів. Ставили «Назара Стодолю», «Мартина Борулю», «Циганку Азу». За ці вистави в радянські часи режисер опинився в Воркуті.

То був час коли людину постійно охоплював страх, невпевненість, жах перед наступаючим днем. Однак були люди, що переховували євреїв (родина священика о. Михайла Рихлицького), переховували людей, які були не лояльні до влади. В такий час вижити в одиночку було неможливо.

Нелегким було життя і в 1944 році. Працювали, вчилися, працювали на відбудові міста, жили бідно, але тішилися, що скоро закінчиться війна, що повернуться з армії рідні, що буде змога довчитися, що збереглася рідна домівка. Після пережитого в 1941-1943 роках існуючі негаразди здавалися незначними.